
Dariusz Kasprzak OFM Cap

Upodobnienie się do Chrystusa w teologii patrystycznej. Zarys zagadnienia

Conformity to Christ in Patristic Theology: An Outline of the Issue

Streszczenie: Patrystyczna idea męczeństwa rozumianego naśladowania Chrystusa i udziału w Jego męce zrodziła się z antropologii Pawłowej. Jako pierwszy opisał ją Ignacy Antiocheński (ok. 30-107), uznawał on, że doświadczając cierpienia i śmierci, chrześcijanin w duchu jednoczy się z odkupieńczą ofiarą Chrystusa. W ten sposób osiąga pełnię poprzez doprowadzenie do końca procesu odrodzenia mającego początek w nawróceniu.

Jan Chryzostom, najważniejszy przedstawiciel teologii syryjskiej IV w., tematykę naśladowania Chrystusa umieszcza w kontekście koncepcji walki dla Chrystusa. Stąd podstawową zasadą pedagogiki chrześcijańskiej postulowanej przez Jana było wypełnianie nakazów Chrystusa, stawanie się do Chrystusa podobnym, przeżywanie Chrystusowego człowieczeństwa i stawanie się Jego wojownikiem.

Natomiast w antropologii teologicznej Augustyna z Hippony, człowiek został tylko stworzony jako *imago Dei*, gdy tymczasem Chrystus, będąc obrazem Boga, jest tym samym, kim jest Ojciec. Poprzez wcielenie Chrystus łączy się z każdym człowiekiem, pociągając go do świata Bożego, Chrystus sam siebie wskazuje jako sposób powrotu człowieka do jedności z Bogiem. Najważniejszą normą postępowania wskazaną przez Chrystusa jest miłość Boga i ludzi.

Zarówno w tekstach nowotestamentalnych, w pierwotnej Tradycji chrześcijańskiej I-III w., jak i w dojrzałej refleksji chrześcijańskiej okresu patrystycznego w IV i V w. temat pójścia za Chrystusem i naśladowania Boga rozwija się po linii: kto miłuje Boga musi myśleć i postępować jak On – sposób takiego myślenia i postępowania wierzący w Boga odnajdują w Jezusie Chrystusie – właściwym życiem chrześcijańskim jest zatem stałe poznawanie Boga i odtwarzanie Jego obrazu w sobie. Początkiem tego procesu jest przeobóstwienie, a jego kresem pełne upodobnienie do Boga.

Słowa kluczowe: upodobnienie do Chrystusa, naśladowanie Chrystusa, męczeństwo chrześcijańskie, teologia patrystyczna, Ignacy Antiocheński, Jan Chryzostom, Augustyn z Hippony, *imago Dei*, przeobóstwienie, miłość Boga i bliźniego.

Keywords: conformity to Christ, imitation of Christ, Christian martyrdom, patristic theology, Ignatius of Antioch, John Chrysostom, Augustine of Hippo, *imago Dei*, deification, love of God and neighbor.

Wstęp

Tematyka upodobnienia się do Chrystusa posiada w katolickiej literaturze teologicznej rozliczne ujęcia. W teologii zachodniej to przede wszystkim refleksja w perspektywie teologii biblijnej¹, teologii duchowości², teologii moralnej³ i katechetyki⁴. W teologii wschodniej to głównie antropologia człowieka rozumianego jako obraz Boży⁵ i teologia przeobstwienia człowieka⁶ czy bizantyjska koncepcja „życia w Chrystusie”⁷. Nie wchodzę tu w dyskusję o formowaniu się jakiegoś paradygmatu związanego z koncepcją *imitatio Christi* czy *sequela Christi*, bo takowy jeszcze się nie wykształcił w chrześcijańskiej myśli teologicznej Kościoła I-V w. W niniejszym przedłożeniu pragnę jedynie przedstawić schematycznie to, co wydaje się najważniejszymi liniami teologii chrześcijańskiej pierwszych pięciu wieków poświęconej tematyce upodobnienia się do Chrystusa.

Stąd najpierw streszczę tematykę upodobnienia się do Chrystusa według NT (§ 1), następnie skomentuję zagadnienie upodobnienia się do Chrystusa w teologii I-III w., tu głównie postawę męczeństwa (§ 2), wreszcie pokrótce scharakteryzuję ujęcie tej problematyki u dwóch kluczowych przedstawicieli teologii wschodniej i zachodniej, czyli poruszę zagadnienie naśladowania Chrystusa u Jana Chryzostoma (§ 3) oraz u Augustyna z Hippony (§ 4).

¹ Por. T.M. Dąbek, „Bądźcie więc naśladowcami Boga, jako dzieci umiłowane” (Ef 5, 1). *Naśladowanie Boga i Chrystusa w Piśmie świętym*, Kraków 2015.

² Por. É. Cothenet – É. Ledeur – P. Adnès – A. Solignac, *Imitation du Christ*. I. *Dans l'Écriture*. II. *Dans la tradition spirituelle*. III. *Réflexion théologique*. IV. *Applications dans la vie spirituelle*, w: *Dictionnaire de spiritualité ascétique et mystique* t. 7, red. M. Viller et alii, Paris 1971, s. 1535-1601.

³ Por. T. Zadykiewicz, *Sequela Christi et imitatio hominis. Paradygmat naśladowania we współczesnej refleksji teologicznomoralnej. Źródła i perspektywy*, Lublin 2011.

⁴ Por. H.J. Milchner, *Nachfolge Jesu und Imitatio Christi. Die theologische Entfaltung der Nachfolgethematik seit den Anfängen der Christenheit bis hin in die Zeit der „devotio moderna“ – unter besonderer Berücksichtigung religionspädagogischer Ansätze*, Münster 2003.

⁵ Por. S. Janusz, *Pojęcie człowieka jako obrazu i podobieństwa Bożego na chrześcijańskim Wschodzie*, „Premisla Christiana” 1992/1993, nr 5, s. 373-384.

⁶ K. Gryz, *Antropologia przeobstwienia. Obraz człowieka w teologii prawosławnej*, Kraków 2009.

⁷ Por. Nikolaos Cabasilas, *Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς (La Vie en Christ)*, red. i tekst krytyczny M.-H. Congourdeau, SCH 355-361, Paris 1989-1990; zob. opracowania: Y. Spiteris, *Ostatni Ojcowie Kościoła: Kabasilas, Palamas*, tłum. B. Widła, Warszawa 2006; I. Polemis, *Nikolaos Kabasilas's De vita in Christo and its context*, „Byzantinische Zeitschrift” 2013, nr 106, s. 101-131.

Upodobnienie się do Chrystusa według NT

Kwestia pójścia za Jezusem Chrystusem i naśladowania Go jest jedną z podstawowych dla teologii duchowości w Kościele zachodnim. Posiada ona podwójny fundament nowotestamentalny: jeden odwołuje się do koncepcji pójścia za Jezusem, opisywanej przez grecki termin ἀκολουθεῖν (obecny przede wszystkim w ewangeliach kanonicznych, a nie występujący np. w 1 Pt 2,21 i w Ap), drugi natomiast do koncepcji naśladowania Jezusa oddawanej przez greckie pojęcie μιμεῖσθαι (charakterystyczne dla listów Pawłowych).

Pierwsza koncepcja, pójścia za Jezusem, na poziomie aktualnego odczytania warstwy redakcyjnej NT jest opisywana najczęściej jako proste, materialne towarzyszenie Jezusowi przez Jego ucznia, a w aspekcie zewnętrznym jako moralne pójście ucznia za Jezusem. Myśl ta odwołuje się do znaczenia jakie miało pójście za Jezusem przez wybranych przez Niego osobiście Dwunastu oraz przez pierwszych uczniów z okresu przedpaschalnego⁸. W warstwie ideowej koncept ten istniał w kulturze greckiej jako „pójście za bogami”⁹, był też znany w palestyńskiej kulturze żydowskiej jako zewnętrzne-fizyczne chodzenie ucznia za rabbim, odwzorowywanie postaw i podporządkowanie się uczniu mistrzowi, słuchanie i szanowanie mistrza przez ucznia¹⁰.

Druga koncepcja, naśladowania Jezusa jako modelu etycznego, jest nieobecna w ewangeliach kanonicznych. Egzegeza historyczno-krytyczna uznaje tę myśl jako popaschalną, wyjaśniającą podstawowe przesłanie zawarte

⁸ Por. G. Turbessi, *Imitazione (e sequela) di Cristo*, w: *Dizionario enciclopedico di spiritualità*, vol. 2, red. E. Ancilli, Roma 1992, s. 1267-1268; T.M. Dąbek, „Bądźcie więc naśladowcami Boga, jako dzieci umiłowane” (Ef 5, 1). *Naśladowanie Boga i Chrystusa w Piśmie świętym*, Kraków 2015.

⁹ Por. F. Wawrzyniak, *Idea Boga w nauce Epikteta*, „Collectanea Theologica” 1961, nr 32/1-4, s. 115-116, podaje że zdaniem stoika Epikteta z Hierapolis (50-135) istnienie Boga powoduje konkretny i wyraźny stosunek między Bogiem a ludźmi, to życiowy cel człowieka streszczający się w obowiązku naśladowania Boga i słuchania Go. Epiktet uznaje, że życie ludzkie jest ściśle i głęboko związane z Bogiem, od Boga pochodzimy, jesteśmy z Nim w stałej łączności, jesteśmy dziećmi Boga i synami Boga, dusze nasze są pokrewne Bogu, bo są częścią Jego istoty, Bóg zna wszystkie nasze czynnym myśli i poruszenia, zna nasze serca. On nas stworzył, abyśmy byli szczęśliwi. Stąd Epiktet wywodzi, że: obowiązkiem ludzi jest iść za bogami (*Encheiridion* 1, 12, 5. 8, 1, 22, 15), zgadzać się z Bogiem (*Encheiridion* 2, 16, 42), być zadowolonym z boskich rządów (*Encheiridion* 1, 12, 8), brać sobie bogów za wzór (*Encheiridion* 2, 14, 12), chcieć podobać się Bogu (*Encheiridion* 4, 4, 48), żyć w towarzystwie Boga (*Encheiridion* 2, 8, 16-17.), spełniać swe obowiązki moralne wpatrując się w Boga (*Encheiridion* 2, 16, 45-46.), zgadzać się z wolą bożą (*Encheiridion* 1, 17, 28; 2, 7, 13; 4, 1, 89).

¹⁰ Por. G. Turbessi, *Il significato novotestamentario di sequela* e di «imitazione» di Cristo, „Benedictina” 1972, nr 19, s. 163-225; C. Coulot, *Jésus et le disciple*, Études bibliques, nouvelle serie 8, Paris 1987; *Mistrz i uczeń w tradycji biblijnej. Autorytet mistrza*, red. A. S. Jasiński – W. J. Szytk, Katowice 2008; F. Mickiewicz, *Wspólnota uczniów Jezusa. Powołanie – formacja – posłannictwo*, Ząbki 2008.

w zaproszeniu skierowanym przez Chrystusa do Jego uczniów. Właśnie drugie pokolenie chrześcijan, a przede wszystkim Paweł z Tarsu, uznało mimetyzm moralny jako konsekwencję dostosowania się ucznia do Chrystusa, na drodze silnej więzi i życiowego przystosowania się do Jezusa umarłego i zmartwychwstałego. Stąd koncepcja naśladowania Jezusa najpełniej znajdzie swój wyraz w postawie chrześcijańskiego męczeństwa i ascezy. Obie postawy są bowiem śmiercią dla świata, pierwsza fizycznie, druga moralnie. Według Pawła, każdy chrześcijanin ma umierać z Chrystusem, uczestnicząc w Jego Męce, nie tylko poprzez chrzest, ale poprzez swoje codzienne życie, aby móc zmartwychwstać z Chrystusem i być nowym stworzeniem. Jan ze swej strony dopowie, że jest to możliwość ofiarowana przez Boga wierzącym, aby być z Jezusem, a przez Niego z Ojcem. Z tej ontologicznej rzeczywistości chrześcijan naśladowujących Mistrza (gdzie Chrystus żyje w wierzącym, który kocha i przekształca się na Jego podobieństwo) wypływa jako naturalna konsekwencja postawa naśladowania etycznego. Postawy i uczucia chrześcijan mają być podobne do tych, które były w sercu Chrystusa, wszystkie powinny być przepełnione postawą miłości¹¹.

Upodobnienie się do Chrystusa w teologii I-III w. – postawa męczeństwa

Idea męczeństwa jako naśladowania Chrystusa i udziału w Jego męce zrodziła się z antropologii Pawłowej. Pierwszym Ojcem Kościoła, który rozwijał tę tematykę na przełomie I i II w. był Ignacy Antiocheński (ok. 30-107). Doświadczając cierpienia i śmierci, chrześcijanin w duchu jednoczy się z odkupieńczą ofiarą Chrystusa. W ten sposób osiąga pełnię poprzez doprowadzenie do końca procesu odrodzenia mającego początek w nawróceniu. Zakładała ona, że człowiek jest jednością duszy i ciała. Dusza ożywia ciało, męczeństwo natomiast przyspiesza przemianę człowieka cielesnego w człowieka duchowego.

Najdobitniej ideę męczeństwa Ignacy z Antiochii rozwija w dwóch fragmentach swego listu *Do Kościoła w Rzymie*:

4.1. Piszę do wszystkich Kościołów i wszystkim powtarzam, że ja umieram za Boga z własnej woli [ὕπὲρ θεοῦ ἀποθνήσκω] – jeśli tylko wy mi nie przeszkodzicie. Zaklinam was, nie bądźcie mi życzliwi nie w porę. Pozwólcie mi stać się żerem dzikich zwierząt, przez które mogę osiąść Boga [θεοῦ ἐπιτυχεῖν]. Pszenicą jestem Bożą, a zmielony zwierzęcymi zębami, okażę się czystym chlebem Chrystusa. 2. Raczej zachęcajcie zwierzęta, aby stały się dla mnie grobem i nie pozო-

¹¹ Por. G. Turbessi, *Il significato*, s. 1269-1270.

stawily nic z ciała mego, bo nie chciałbym po śmierci przyczynić komuś kłopotu. Wtedy będę naprawdę uczniem Jezusa Chrystusa [τότε ἔσομαι μαθητῆς ἀληθῶς Ἰησοῦ Χριστοῦ], kiedy nawet ciała mego świat widzieć nie będzie. Błagajcie za mnie Chrystusa, abym z pomocą zwierząt stał się ofiarą dla Boga¹².

6.3. Pozwólcie mi naśladować mękę mojego Boga [ἐπιτρέψατέ μοι μιμητὴν εἶναι τοῦ πάθους τοῦ θεοῦ μου]. Jeśli ktoś ma Go w sobie, pojmie, czego pragnę, i okaże mi współczucie, wiedząc co mnie przynagli¹³.

Dla Ignacego Antiocheńskiego, w myśl 1 Kor 11,1 wzorem cierpienia i męczeństwa jest postawa Jezusa, który naśladuje w tym Boga Ojca¹⁴. Według cytowanego powyżej listu *Do Kościoła w Rzymie* uczeń Jezusa, to ten, kto umiera dla „za Boga z własnej woli”, na drodze męczeństwa może „posiąść Boga”, stając się „pszenicą ... Bożą” „czystym chlebem Chrystusa”, „ofiara dla Boga”, a ciało męczennika po akcie męczeństwa spoczywa w zwierzętach, które go pożarły. Ignacy idąc za Pawłowym Flp 1,23 uznaje zatem, że mając w sobie Boga, jest przynaglany aby naśladować mękę Chrystusa – „Pozwólcie mi naśladować mękę mojego Boga”.

Ignacy, dzieląc trójdzelną antropologię Pawłową, z jej rozbięciem na ciało, duszę i ducha postrzega życie duchowe chrześcijan jako wysiłek wyzwolenia duszy z jej zależności od ciała i związanych z tym doczesnych uwarunkowań. Ciało ożywiane przez duszę, ta zaś otrzymuje życie od ożywczego ducha. Samo męczeństwo przyspiesza przemianę człowieka cielesnego w człowieka duchowego. W śmierci męczeńskiej (ale i w każdej innej śmierci) chrześcijan odchodzi od człowieka somatycznego i psychicznego, czyli poddanego zmysłom i popędowi biologicznym oraz czasowym-ziemskim wyborom moralnym. Manifestuje natomiast swą naturę duchową, wewnętrzną i natchnioną, która zastępuje sferę materialno-biologiczną i tę moralno-psychiczną¹⁵. Męczeństwo chrześcijańskie, będące odwzorowaniem

¹² Ignacy Antiocheński, *Do Kościoła w Rzymie* 4,1-2, w: *Pierwsi świadkowie. Pisma Ojców Apostolskich*, tłum. A. Świderkówna, BOK 10, Kraków 1998, 129; tekst grecki: *Die Apostolischen Väter*, red. i tłum. J.A. Fischer, Schriften und Urchristentum 1 (skrót: SchU 1), Darmstadt 1998, s. 186.

¹³ Tamże 6.3, BOK 10, 131; tekst grecki: *Die Apostolischen Väter*, SchU 1, 188.

¹⁴ Ignacy Antiocheński, *Do Kościoła w Filadelfii* 7,2: „Stańcie się naśladowcami Jezusa Chrystusa, tak jak On jest naśladowcą swego Ojca”, BOK 10, 134.

¹⁵ Por. M.F. Baslez, *Prześladowania w starożytności. Ofiary, bohaterowie, męczennicy*, tłum. E. Łukaszyk, Kraków 2009, s. 211-212. Autorka podkreśla, że podział ludzi na *psychików* (poddanych popędowi natury) i *pneumatyków* (żyjących duchem) szczególnie był manifestowany przez Nowe Proroctwo Montana. *Pneumatykami*, według montanistów, byli charyzmatyczni męczennicy naznaczeni darami Ducha Świętego, które wyrażały obecną w nich zasadę nowego życia zastępującą biologiczny wymiar ich cielesności (*Tamże*, 212).

męczeństwa Chrystusa staje się dla Ignacego duchowym powołaniem i wyrazem posłuszeństwa Bogu. Bycie chrześcijaninem oznacza zatem naśladowanie Chrystusa w miłości, w cierpieniu i w męce¹⁶.

Relacje biblijne o zbawczej śmierci męczeńskiej Jezusa Chrystusa stały się dla kolejnych ewangelizatorów stałym punktem odniesienia, kiedy relacjonowali kolejne prześladowania antychrześcijańskie, które przeżywali męczennicy chrześcijańscy, opisywani jako świadkowie wiary Jezusa Chrystusa. Pierwszy taki paralelizm jest widoczny w opisie męczeństwa Szczepana (por. Łk 22,66 i Dz 6,12: postawie Jezusa przed Sanhedrynem odpowiada późniejsza postawa Szczepana przed Sanhedrynem; Łk 23,24 i Dz 7,60: modlitwie Jezusa na krzyżu odpowiada modlitwa Szczepana przed ukamienowaniem). Pozostałych zbieżności jest dużo, stąd niektórzy bibliści wysunuli teorię (np. W. Grundmann czy C. M. Menchini), że opis śmierci Szczepana jest literacką kalką opisu z ewangelii kanonicznych, co więcej, że opis męczeństwa Szczepana nie ma nic wspólnego z rzeczywistością historyczną (E. Lohse). Taka hipoteza jest niebezpieczna, bo w kolejnych historycznie opisach męczeństwa pojawiają się zwroty podobne do biblijnych, co może sugerować, że owe *passiones* literacko jedynie powielaly doraźne opisy, a bez związku z rzeczywistymi wydarzeniami. Inni bibliści (np. R. Schumacher, M. Bednarz) sądzą natomiast, że Szczepan znał postawę Jezusa przed Jego śmiercią i sam pragnął umrzeć jak On. Szczepan znał też słowa Jezusa z zasłyszanej katechezy ewangelicznej, dlatego korzystał z zapamiętanych zwrotów podczas swej mowy męczeńskiej. Analogicznie postępowali kolejni męczennicy chrześcijańscy: modlitwa Jezusa przed męką, Jego postawa przebaczenia wobec prześladowców były im znane z katechezy kościelnej, a Jezus stał się wzorem wytrwałości w znoszeniu prześladowania i męki¹⁷.

Historyczne akta męczeństwa chrześcijan, będące zapisem oficjalnych rzymskich procesów sądowych według krytyki historycznej nie są liczne, Herbert Anthony Musurillo w 1972 r. określił ich liczbę na 28, najstarszym łacińskim tekstem tego typu są *Acta Scillitanorum* datowane na rok 180¹⁸. Natomiast inny rodzaj literacki opisujący antyczne męczeństwa chrześcijan, *passiones* były opowiadaniem tworzonymi przez naocznych świadków męczeństw, zawierały

¹⁶ Por. H.A. Bakker, *Exemplar Domini. Ignatius of Antioch and his martyrological self-concept*, Groningen 2003.

¹⁷ Por. M. Bednarz, *Jezus wzorem męczenników i prześladowanych w Ewangelii św. Łukasza*, „Tarnowskie Studia Teologiczne” 1979, nr 7, s. 39-48; zob. także: R. Schumacher, *Der Diakon Stephanus*, Münster in W. 1910; C. M. Menchini, *Il discorso di s. Stefano Protomartire nella letteratura e predicazione cristiana primitiva*, Roma 1951; E. Lohse, *Märtyrer und Gottesknecht*, Göttingen 1955; W. Grundmann, *Das Evangelium nach Lukas*, Berlin 1969.

¹⁸ Por. H.A. Musurillo, *The Acts of the Christian Martyrs*, Oxford 1972; J. Śrutwa, *Najstarszy łaciński dokument kościelny analiza treści*, „Roczniki teologiczne” 1999, nr 46/4, s. 281-290; V. Hunink, *Acta Martyrum Scillitanorum. A literary commentary*, „Giornale Italiano di Filologia – Bibliotheca”, vol. 24, Turnhout 2021.

część narracji historycznej, ale wiele opisów było jedynie literackich i mających prawdopodobieństwo historyczności. Najstarszym tekstem *passiones* jest *Martyrium Policarpi* datowane na 156 lub 167 r.¹⁹, najcenniejszym z *passiones* wydaje się natomiast tekst *Passio Perpetuae et Felicitas* powstałe w 203 r., zredagowane zaś przez Tertuliana. Ten ostatni tekst czytany od IV w. formułował bowiem sposób myślenia o męczeństwie chrześcijańskim²⁰.

Lektura tekstów dziejów i pasji męczeńskich wskazuje, że Jezus jest w nich ukazywany jako wzór męczeństwa chrześcijańskiego, w swoim męczeństwie chrześcijańscy męczennicy odwołują się do Niego, mają świadomość, że to On sam cierpi w nich podczas męki, a ich męczeństwo jest świadectwem prawdziwości osoby i dzieła Jezusa Chrystusa²¹. Sami męczennicy postrzegali swe męczeństwo jako udział w męce Chrystusa i jako naśladowanie Chrystusa²². Męczeńska koncepcja naśladowania Chrystusa jest zatem chrystocentryczna, samo męczeństwo było często pojmowane jako drugi chrzest/chrzest krwi, było ono także znakiem eschatologicznej nadziei, a osoba męczennika była świadectwem wspólnoty wierzących²³.

Tematyka naśladowania Chrystusa u Jana Chryzostoma

Najważniejszy kaznodzieja starożytności, Jan Chryzostom, będąc przedstawicielem teologii syryjskiej IV w. zapisującej swe semickie myślenie w języku i pojęciowości greckiej, tematykę naśladowania Chrystusa umieszcza w kontekście koncepcji walki dla Chrystusa. Stąd podstawową zasadą pedagogiki chrześcijańskiej postulowanej przez Jana było wypełnianie nakazów Chrystusa, stawanie się do Chrystusa podobnym, przeżywanie Chrystusowego człowieczeństwa i stawanie się Jego wojownikiem. Taka postawa naśladowania Chrystusa obowiązywałaby wszystkich chrześcijan, ma według Jana charakter powszechny, spełnia się zarówno w chrześcijańskiej rodzinie, jak i w chrześcijańskim monastycyzmie²⁴.

¹⁹ Por. P. Hartog, *Polycarp's Epistle to the Philippians and the Martyrdom of Polycarp*. Introduction, Text, and Commentary, New York 2013.

²⁰ Por. T.J. Heffernan, *The Passion of Perpetua and Felicity*, New York 2012.

²¹ Por. S. Longosz, „Niekóre aspekty teologii męczeństwa w literaturze wczesnochrześcijańskiej”, *Tarnowskie Studia Teologiczne* 1979, nr 6, s. 49-73; S. Longosz, *Powstanie kultu męczenników*, „Vox Patrum” 1982, nr 3, s. 457-460; *Męczennicy pierwszych wieków chrześcijaństwa*, red. M. Starowieyski, OŻ 24, Kraków 2020.

²² Por. M. Starowieyski, *Męczennicy – uczniami Chrystusa*, „Warszawskie Studia Teologiczne” 2008, nr 21, s. 43-52.

²³ Por. A. Kubiś, *Zarys chrześcijańskiej koncepcji męczeństwa*, „Communio” 1987, nr 7/5, s. 76-88.

²⁴ Por. H.J. Milchner, *Nachfolge Jesu und Imitatio Christi. Die theologische Entfaltung der Nachfolgethematik seit den Anfängen der Christenheit bis hin in die Zeit der*

Antropologia Chryzostoma wynika z biblijnego opisu stworzenia człowieka na Boży obraz podobieństwo. Godność człowieka Jan Chryzostom wykazuje zbawczą wolą Boga, który w raju porozumiewał się z ludźmi przed ich upadkiem w grzech – jak z kimś równym Mu godnością, a ostatecznie – by wybawić człowieka – ofiarował Swego Syna, by Ten zbawił człowieka. Stąd argumentem za królewską godnością człowieka jest fakt, że został on stworzony na końcu, gdy wszystko było dla niego przygotowane²⁵. Do Boga stajemy się podobni poprzez praktykowanie wszystkich cnót własnym wysiłkiem, powściągając ludzkie namiętności (por. *In Gn. Hom.* 9,3, PG 53, 78)²⁶. Stworzenie człowieka „na podobieństwo” dotyczy wg Chryzostoma posiadania władzy panowania, bycia uległym i cichym oraz naśladowania w miarę możliwości Boga w dziedzinie cnoty:

Uslyszeliśmy, że Bóg uczynił człowieka na obraz. Powiedzieliśmy też, co to znaczy: „na obraz” oraz co to znaczy: „na podobieństwo”. Pierwsze sformułowanie nie stwierdza braku różnicy pod względem istoty [ὁμοία], ale podobieństwo odnośnie do władzy. „Na podobieństwo” dotyczy natomiast bycia uległym i cichym [πραϋνός] oraz naśladowania w miarę możliwości Boga w dziedzinie cnoty [ἀρετή], jak rzecze Chrystus: „Stawajcie się podobni do Ojca mego w niebiosach” (Mt 5,45)²⁷.

Jan podkreśla, że owo łagodne naśladowanie Chrystusa jest bardziej przekonujące, nawet wobec bluźnierców, dlatego tę postawę szczególnie zaleca chrześcijańskim duszpasterzom²⁸. Łagodność jest zalecana wszystkim

„*devotio moderna*“ – unter besonderer Berücksichtigung religionspädagogischer Ansätze, Religionspädagogische Kontexte und Konzepte 11, Münster 2003, 79.

²⁵ Por. Jan Chryzostom, *Homilie na Księgę Rodzaju (seria pierwsza Rdz 1-3)*, tłum. S. Kaczmarek, ŻMT 45, Kraków 2008, s. 36-37; szerzej na temat antropologii Jana Chryzostoma zob. S. Włodarczyk, *L'image de Dieu dans l'anthropologie de Jean Chrysostome*, Roma 1973.

²⁶ Por. S. Włodarczyk, *Człowiek obrazem Boga według Jana Chryzostoma*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 1990, nr 43/3-6, s. 126.

²⁷ Jan Chryzostom, *Homilie na Księgę Rodzaju* 3,1, ŻMT 45,69.

²⁸ Jan Chryzostom, *Homilia* 29,3: „Powinniśmy Go naśladować, winniśmy prosić, upominać, łagodnie karcić, a nie wpadać w gniew i wściekłość. Od bluźnierstwa Boga nie dzieje się żadna krzywda, byś miał się z tego powodu unosić gniewem, lecz bluźnierca zadaje ranę sam sobie. Westchnij więc, zapłacz, gdyż taka wina zasługuje na łzy. Nic tak jak łagodność nie może uleczyć tego, który odniósł taką ranę. Łagodność jest potężniejsza od wszelkiego gwałtu. [...]. Gdy więc zobaczysz nieprzyjaciela prawdy, to go lecz, troszcz się o niego, sprowadź go na drogę cnoty, wiodąc wzorowe życie, posługując się nienaganną mową, otaczając go opieką i staraniem, używając wszelkich sposobów poprawy, naśladowując w tym najlepszych lekarzy. Bo i oni nie leczą w jeden tylko sposób, ale gdy zobaczą, że wrzód nie ustępuje po pierwszym lekarstwie, stosują inne, a potem jeszcze inne. Raz przecinają, kiedy indziej opatrują. Ty również, zostawszy lekarzem dusz, używaj wszelkich sposobów leczenia stosow-

chrześcijanom, gdyż jest ona cnotą, która wyróżnia sługi Chrystusa i stawia ich wyżej od ludzi nieznających prawdy Ewangelii²⁹. Zdaniem Antiocheńczyka cnota łagodności jest istotna, gdyż łagodne i mądre obyczaje podobają się Bogu i budzą w Nim miłość do ludzi. Z tej cnoty pochodzą też odczucie pomagania potrzebującym, troska o biednych, miłosierdzie, dzielenie się radości z innymi³⁰. Podobieństwo do Boga doskonale realizuje się według Chryzostoma w postawie miłowania nieprzyjaciół³¹.

Tematyka naśladowania u Augustyna z Hippony³²

W antropologii teologicznej Augustyna z Hippony człowiek został tylko stworzony jako *imago Dei*, gdy tymczasem Chrystus, będąc obrazem Boga, jest tym samym, kim jest Ojciec. W szczególności człowiek zachowuje swój wieczny obraz w swoim potomstwie, ponieważ w nim jest jego własny obraz, ta sama substancja, chociaż należy do różnych osób. Dlatego człowiek nie jest *imago Dei* w tym znaczeniu, w jakim jest nim Syn Boży, lecz jest stworzony na obraz i podobieństwo Boga (por. *Sermo* 52 6,17). Według Augustyna obraz Boga (*imago Dei*) w człowieku nie jest absolutny, czyli nie jest z natury równy (*aequalis*) i współwieczny z Bogiem (*coaeterna*), którego człowiek jest obrazem, ale analogiczny, człowiek został stworzony na obraz całej Trójcy (por. *De Genesi ad litteram liber imperfectus* 16, 61). Także fakt, że człowiek stworzony jest na podobieństwo (*similitudo*), nie zakłada boskiej natury człowieka, ale jedynie daje pewne podobieństwo do Boga. Człowiek został stworzony na podobieństwo, ale właśnie to podobieństwo różni się tak, że nie może być porównywane z Bogiem (por. *Sermo* 24 37). Zdaniem Augustyna w związku z *imago Dei* pozostaje w człowieku również nieśmiertelność duszy. Jednakże i ona jest ograniczona, gdyż istnieje i śmierć duszy, gdy

nie do praw Chrystusa, byś sam zyskał zbawienie i przyniósł innym pożytek, a czyniąc wszystko na chwałę Boga (por. I Kor 10,31) sobie zjedną sławę”, w: *Homilie na Ewangelię według św. Mateusza*, cz. pierwsza: homilie 1-40, tłum. J. Krystaniacki, rewizja tłum. A. Baron, ŻMT 18, Kraków 2000, s. 351-352; więcej na temat zaleceń Jana Chryzostoma dotyczących postaw duszpasterskich por. T. Kołosowski, *Święty Jan Chryzostom: portret kaznodziei-duszpasterza*, „Seminare” 2003, nr 19, s. 397-409.

²⁹ Por. Jan Chryzostom, *O łagodności* 1, w: Jan Chryzostom, *O małżeństwie, wychowaniu dzieci i ascezie*, BOK 19, tłum. J. Sawicka, Kraków 2002, s. 107.

³⁰ Por. Jan Chryzostom, *Jan Chryzostom, O łagodności* 1, BOK 19, s. 107-108. Więcej na temat cnoty łagodności jako skutecznego ewangelizacyjnie sposobu naśladowania Chrystusa zob. I. Iwańska, *Łagodność jako metoda ewangelizacji*, „Analecta Cracoviensia” 2013, nr 45, s. 99-119.

³¹ Por. S. Kaczmarek, *Miłość przebacząca i jednocząca w świetle Homilii na Ewangelię wg św. Mateusza św. Jana Chryzostoma*, „Verbum Vitae” 2010, nr 18, s. 213-244.

³² V. Grossi, *Ascética y Antropología en la sequela Christi*, „Augustinus” 2017, nr 62, s. 261-278.

straci ona szczęśliwe życie, które jest jej prawdziwym życiem, nigdy jednak nie przestaje ona żyć i być rozumna i inteligentna (por. *De Trinitate* 14, 6). Pierwotna nieśmiertelność Adama też była warunkowa. Człowiek został tak stworzony, że miał być wiecznie szczęśliwy i nieśmiertelny, pod warunkiem jednak, że będzie posłuszny Bogu, będzie natomiast śmiertelny, gdy złamie przykazanie Boga (por. *De catechizandis rudibus* 30). Nieśmiertelność, jaką człowiek posiadał w raju, zachowała się w nieśmiertelności duszy. Nic jednak nie jest całkowicie nieśmiertelne tak jak Bóg, ponieważ tylko Bóg jest niezmienny i nieśmiertelny. Dusza nie może być w pełni nieśmiertelna, ponieważ jest zbyt zmienna. Śmierć duszy następuje w wyniku odrzucenia Boga, podczas gdy jej życie oznacza, że człowiek kieruje ją do źródła życia i składa ją w boskim świetle (por. *Sermo* 212, 1)³³. Nieśmiertelność człowieka jest zależna od jego stosunku do Boga, ponieważ śmierć duszy wynika z *impietas* i *infidelitas*. Bóg jest prawdziwym życiem dla duszy. Z czynków człowieka wynika, czy jego dusza jest żywa, czy martwa, jeśli ciało skłania się do czynienia zła – jest martwa (por. *Sermo* 65, 5.6). Choć natura ludzka może ulec zepsuciu, jest ona jednak nastawiona na najwyższą naturę i ma zdolność uczestniczenia w niej (por. *De Trinitate* 14, 4, 6). Obraz Boga w człowieku zależy właśnie od współuczestnictwa w Bogu i przez to może się również odnawiać (por. *De Trinitate* 14, 14, 18)³⁴.

Poprzez wcielenie Chrystus łączy się z każdym człowiekiem, pociągając go do świata Bożego (por. *Confessiones* 7,18,24), Chrystus sam siebie wskazuje jako sposób powrotu człowieka do Jedności z Bogiem (odwołanie do J 14,6: „Ja jestem drogą, prawdą i życiem. Nikt nie przychodzi do Ojca inaczej jak tylko przeze Mnie”). Dlatego Augustyn przypomina, że to Chrystus czyni siebie sposobem powrotu ludzi do Jedności z Bogiem (por. *Enarrationes in Psalmos* 84, 2; *Enarrationes in Psalmos* 149, 1)³⁵. Najważniejszą normą postępowania wskazaną przez Chrystusa jest miłość Boga i ludzi³⁶. W koncepcji naśladowania Chrystusa znajdujemy zatem u Augustyna następujący schemat: Bóg jest najdoskonalszym wzorem i normą człowieka – Chrystus jest wcielonym modelem powrotu człowieka do Boga – centrum tego naśladowania stanowi cnota miłości. Co więcej, u Augustyna doszło do utożsamienia „pójścia za Chrystusem” z „naśladowaniem Chrystusa”: „Czym jest zatem pójście jeśli nie naśladowaniem? (*Quid est enim sequi nisi imitari?*)”

³³ Por. A. Eckmann, *Obraz Boga w człowieku według świętego Augustyna*, „Roczniki humanistyczne” 2003, nr 51/3, s. 75-78.

³⁴ Por. tamże, s. 78-79.

³⁵ Por. S.J. Duffy, *Antropologia*, w: *Agostino. Dizionario enciclopedico*, red. A.D. Fitzgerald – L. Alici – A. Pieretti, Roma 2007, s. 202-215.

³⁶ Por. S. Kowalczyk, *Koncepcja miłości św. Augustyna jako węzłowej aktywizującej wartości życia ludzkiego*, „Vox Patrum” 1984, nr 6/7, s. 187-207; P. Pereszko, *Miłość jako podstawowa zasada życia chrześcijańskiego w „De civitate Dei” św. Augustyna*, „Saeculum Christianum” 1998, nr 5/1, s. 21-42; L. Nieścior, *Ideal miłości uporządkowanej (caritas ordinata) u św. Augustyna*, „E-Patrologos” 2017, nr 3/3, s. 5-16.

(*De sancta virginitate* 27), co w konsekwencji doprowadziło go do wpisania koncepcji naśladowania/pójścia za Jezusem w całość jego rozumienia teologii chrześcijańskiej³⁷.

Zakończenie

Wydaje się, że zarówno w tekstach nowotestamentalnych, w pierwotnej Tradycji chrześcijańskiej I-III w., jak i w dojrzałej refleksji chrześcijańskiej okresu patrystycznego w IV i V w. temat pójścia za Chrystusem i naśladowania Boga rozwija się po linii: kto miłuje Boga musi myśleć i postępować jak On – sposób takiego myślenia i postępowania wierzący w Boga odnajdują w Jezusie Chrystusie – właściwym życiem chrześcijańskim jest zatem stale poznawanie Boga i odtwarzanie Jego obrazu w sobie. Początkiem tego procesu jest przebóstwienie, a jego kresem pełne upodobnienie do Boga. Dla Aleksandryjczyka naśladowanie Boga w życiu codziennym na wzór Jezusa realizuje się na drodze białego męczeństwa (to jego koncepcja). Ta myśl Orygenesusa wydaje się być kwintesencją myśli patrystycznej do V wieku znajduje odzwierciedlenie tak w koncepcjach Jana Chryzostoma jak i Augustyna.

Teologia monastyczna od początków jej powstania, tj. od końca III w., będzie podkreślała, że całe dzieło zbawcze miało na celu umożliwienie człowiekowi powrotu do zamierzonej przez Boga pierwotnej zażyłości z Nim, a współpraca człowieka z dziełem zbawienia dokonuje się właśnie przez naśladowanie Jezusa Chrystusa, przez które człowiek otrzymuje łaskę usynowienia przez Boga (np. ascetyka Bazylego Wielkiego). Upodabnianie się do Boga na ziemi dokonuje się stopniowo: od fazy bojaźni Bożej, przez przestrzeganie przykazań, aż do miłości Boga i bliźnich na wzór Chrystusa (np. ascetyka Grzegorza z Nazjanzu). U Ojców kapadockich dochodzi niewątpliwie do ściślejszego powiązania obrazu Bożego z przebóstwieniem i wewnętrznym upodobnieniem się chrześcijanina do Boga – podobieństwem do Boga. Ten element nauki o naśladowaniu Chrystusa w teologii zachodniej będzie natomiast rozwijany na zasadzie naśladowania etycznego na drodze cnót. Jak ujął to kiedyś Etienne Gilson (*Historia filozofii chrześcijańskiej w wiekach średnich*, 154) grecka teologia podobieństwa była oparta na relacji obrazu Bożego do wzoru Chrystusa, a łacińska na relacji natury ludzkiej do łaski Bożej. W konsekwencji zachodnie interpretacje naśladowania Chrystusa będą akcentowały człowieczeństwo Chrystusa, a Jego podobieństwo do ludzi uwierzytelnia ludzkie możliwości naśladowania Go w postawach moralnych, sakramentalnych i egzemplarystycznych. Natomiast w teologii greckiej i wschodniej zaczęto od V w. podkreślać, że wzór osobowy to przede wszystkim Jezus Chrystus rozumiany jako człowiek przebóstwiony

³⁷ Por. H.J. Milchner, dz. cyt., s. 112-116.

mający udział w życiu Bożym. Naśladowanie Chrystusa nie stało się jeszcze paradygmatem duchowości i moralności zachodniego chrześcijaństwa, co następuje w średniowieczu (Jan szkot Eriugena, Franciszek z Asyżu, Bonaventura z Bagnoregio, Tomasz z Akwinu, *devotio moderna*). Natomiast chrześcijański Wschód pozostał przy idei życia w Chrystusie zmierzającej do przeobstwienia. Rosyjskie prawosławie w XIX w. wypracowało ideę „bogoczłowieczństwa” (inaczej: teandryzm), czyli doskonalej doczesnej współpracy Bosko-ludzkiej i harmonii rzeczywistości Boskiej z ludzką w człowieku.

Bibliografia

Źródła

- Acta Martyrum Scillitanorum. A literary commentary*, red., tekst krytyczny i tłum. V. Hunink, „Giornale Italiano di Filologia – Bibliotheca”, vol. 24, Turnhout 2021.
- Die Apostolischen Väter*, red., tekst krytyczny i tłum. J. A. Fischer, Schriften und Urchristentum 1, Darmstadt 1998.
- Epiktetus (Epiktet), *Wybrane diatryby i Encheridion. Stoicka sztuka życia*, tłum. K. Krzyżanowski, Gliwice 2022.
- Homilie na Ewangelie według św. Mateusza*, cz. pierwsza: homilie 1-40, tłum. J. Krystaniacki, rewizja tłum. A. Baron, ŻMT 18, Kraków 2000.
- Ignacy Antiocheński, *Do Kościoła w Rzymie w: Pierwsi świadkowie. Pisma Ojców Apostolskich*, tłum. A. Świderkówna, BOK 10, Kraków 1998, s. 132-135.
- Ignacy Antiocheński, *Do Kościoła w Rzymie w: Pierwsi świadkowie. Pisma Ojców Apostolskich*, tłum. A. Świderkówna, BOK 10, Kraków 1998, s. 128-131.
- Jan Chryzostom, *Homilie na Księgę Rodzaju (seria pierwsza Rdz 1-3)*, tłum. S. Kaczmarek, ŻMT 45, Kraków 2008.
- Jan Chryzostom, *O łagodności*, w: Jan Chryzostom, *O małżeństwie, wychowaniu dzieci i ascezie*, BOK 19, tłum. J. Sawicka, Kraków 2002, s. 107-115.
- Męczennicy pierwszych wieków chrześcijaństwa*, red. M. Starowieyski, OŻ 24, Kraków 2020.
- Nikolaos Cabasilas, *Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς (La Vie en Christ)*, red. i tekst krytyczny M-H. Congourdeau, SCh 355-361, Paris 1989-1990.
- Polycarp's Epistle to the Philippians and the Martyrdom of Polycarp*, red., tekst krytyczny i tłum. P. Hartog, New York 2013.
- The Passion of Perpetua and Felicity*, ed., tekst krytyczny i tłum. T. J. Heffernan, New York 2012.

Opracowania

- Bakker H. A., *Exemplar Domini. Ignatius of Antioch and his martyrological self-concept*, Groningen 2003.
- Baslez M-F., *Prześladowania w starożytności. Ofiary, bobaterowie, męczennicy*, tłum. E. Łukaszyk, Kraków 2009.
- Coulot C., *Jésus et le disciple*, Études bibliques, nouvelle serie 8, Paris 1987.

- Dąbek T. M., „*Bądźcie więc naśladowcami Boga, jako dzieci umiłowane*” (Ef 5, 1). *Naśladowanie Boga i Chrystusa w Piśmie świętym*, Kraków 2015.
- Duffy S. J., *Antropologia*, w: *Agostino. Dizionario enciclopedico*, red. A. D. Fitzgerald – L. Alici – A. Pieretti, Roma 2007, s. 202-215.
- Eckmann A., *Obraz Boga w człowieku według świętego Augustyna*, „Roczniki humanistyczne” 2003, nr 51/3, s. 75-84.
- Grossi V., *Ascetica y Antropologia en la sequela Christi*, „Augustinus” 2017, nr 62, s. 261-278.
- Gryz K., *Antropologia przeobstwienia. Obraz człowieka w teologii prawosławnej*, Kraków 2009.
- Iwańska I., *Lagodność jako metoda ewangelizacji*, „Analecta Cracoviensia” 2013, nr 45, s. 99-119.
- Janusz S., *Pojęcie człowieka jako obrazu i podobieństwa Bożego na chrześcijańskim Wschodzie*, „Premisla Christiana” 1992/1993, nr 53, s. 73-384.
- Kaczmarek S., *Miłość przebacząca i jednocząca w świetle Homilii na Ewangelię wg św. Mateusza św. Jana Chryzostoma*, „Verbum Vitae” 2010, nr 18, s. 213-244.
- Kolosowski T., *Święty Jan Chryzostom: portret kaznodziei-duszpasterza*, „Seminare” 2003, nr 19, s. 397-409.
- Kowalczyk S., *Koncepcja miłości św. Augustyna jako węzłowej aktywizującej wartości życia ludzkiego*, „Vox Patrum” 1984, nr 6/7, s. 187-207.
- Kubiś A., *Zarys chrześcijańskiej koncepcji męczeństwa*, „Communio” 1987, nr 7/5, s. 76-88.
- Longosz S., *Niektóre aspekty teologii męczeństwa w literaturze wczesnochrześcijańskiej*, „Tarnowskie Studia Teologiczne” 1979, nr 6, s. 49-73.
- Longosz S., *Powstanie kultu męczenników*, „Vox Patrum” 1982, nr 3, s. 457-460.
- Mickiewicz F., *Wspólnota uczniów Jezusa. Powołanie – formacja – posłannictwo*, Zabki 2008.
- Milchner H. J., *Nachfolge Jesu und Imitatio Christi. Die theologische Entfaltung der Nachfolgethematik seit den Anfängen der Christenheit bis hin in die Zeit der “devotio moderna” – unter besonderer Berücksichtigung religionspädagogischer Ansätze*, Religionspädagogische Kontexte und Konzepte 11, Münster 2003.
- Mistrz i uczeń w tradycji biblijnej. Autorytet mistrza*, red. A. S. Jasiński – W. J. Szytk, Katowice 2008.
- Musurillo H. A., *The Acts of the Christian Martyrs*, Oxford 1972.
- Nieścior L., *Ideal miłości uporządkowanej (caritas ordinata) u św. Augustyna*, „E-Patrologos” 2017, nr 3/3, s. 5-16.
- Pereszko P., *Miłość jako podstawowa zasada życia chrześcijańskiego w „De civitate Dei” św. Augustyna*, „Saeculum Christianum” 1998, nr 5/1, s. 21-42.
- Polemis I., *Nikolaos Kabasilas's De vita in Christo and its context*, „Byzantinische Zeitschrift” 2013, nr 106, s. 101-131.
- Spiteris Y., *Ostatni Ojcowie Kościoła: Kabasilas, Palamas*, tłum. B. Widla, Warszawa 2006.
- Śrutwa J., *Najstarszy łaciński dokument kościelny analiza treści*, „Roczniki Teologiczne” 1999, nr 46/4, s. 281-290.
- Starowiejski Marek, *Męczennicy – uczniami Chrystusa*, „Warszawskie Studia Teologiczne” 2008, nr 21, s. 43-52.
- Turbessi G., *Il significato novotestamentario di «sequela» e di «imitazione» di Cristo*, „Benedictina” 1972, nr 19, s. 163-225.
- Turbessi G., *Imitazione (e sequela) di Cristo*, w: *Dizionario enciclopedico di spiritualità*, vol. 2, red. E. Ancilli, Roma 1992, s. 1267-1270.

- Wawrzyniak F., *Idea Boga w nauce Epikteta*, „Collectanea Theologica” 1961, nr 32/1-4, s. 105-206.
- Włodarczyk S., *Człowiek obrazem Boga według Jana Chryzostoma*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 1990, nr 43/3-6, s. 121-127.
- Włodarczyk S., *L'image de Dieu dans l'anthropologie de Jean Chrysostome*, Roma 1973.

Dariusz Kasprzak OFMCap – patrolog i historyk Kościoła, prof. zw. w Instytucie Teologii Dogmatycznej i Patrystycznej, Uniwersytet Jana Pawła II w Krakowie.